JOSHA ZWAAN

PARNASSIA

ORLANDO

Een Joods meisje duikt onder bij een christelijk gezin en vervreemdt van haar eigen familie en tradities. *Parnassia* is een aangrijpende roman over oorlogstrauma, identiteit en de invloed van leven met een geheim.

In 1942 wordt de Jodenvervolging in Nederland steeds grimmiger. De kleine Rivka wordt ondergebracht bij een domineesgezin in Zeeland, ver weg van haar eigen wereld. Wanneer haar vader na de bevrijding op de stoep staat, herkent ze hem niet meer, en ze blijft in Zeeland.

Pas als ze later zelf kinderen krijgt, komt er een stroom aan onderdrukte gevoelens en herinneringen los, met als dramatisch resultaat dat ze afstand neemt van haar gezin. Jaren later vertelt Rivka haar dochter hoe het zo ver heeft kunnen komen dat zij haar kinderen in de steek liet zonder ooit nog om te kijken.

Parnassia is een ontroerend verhaal over een moeder-dochterrelatie, identiteit en de vernietigende werking van een geheim.

'Een prachtwerk [...] razendknap geschreven.' – *Nieuw Israëlitisch Weekblad*

'Deze onthutsende en intrigerende roman reikt verder dan het thema oorlog.' – *Reformatorisch Dagblad*

Josha Zwaan (1963) studeerde gedragswetenschappen in Amsterdam en werkt als auteur, schrijfdocent en schrijfcoach. Zij debuteerde in 2010 met de roman *Parnassia*, waarvan meer dan 100.000 exemplaren werden verkocht, en publiceerde daarna onder andere de romans *Zeevonk*, *Dwaallicht* en *Wilgenkind*, en non-fictie als *Zijspoor* en *Emma wil leven*.

UITGEVERIJORLANDO.NL

9 789083 670799

uitgeverij
ORLANDO

JOSHA ZWAAN

Parnassia

uitgeverij
ORLANDO

De eerste tot en met de eenentwintigste drukken van *Parnassia* verschenen bij Uitgeverij Artemis en Uitgeverij Ambo Anthos

Tweeëntwintigste druk, november 2026

© 2010/2026 Josha Zwaan
© 2026 Uitgeverij Orlando bv, Amsterdam
Omslagontwerp Janine Jansen
© Omslagfoto Corbis/Hillcreek Pictures
© Foto auteur Chris van Houts

ISBN 9789083670799
NUR 301

www.uitgeverijorlando.nl

PROLOOG

1945

*

Ze wilde nog even knikkeren. Hand in hand met haar vriendin liep ze de trappen van de school af. Het plein was te klein voor de stroom van kinderen die de deuren uit golfde. Buiten verbreedde de levende rivier zich tot een golvende zee. Er werd geduwd en getrokken, de kinderen voerden elkaar mee het hek uit, de kleine straatjes van het dorp in. Met haar rug tegen de schoolmuur gedrukt wachtte ze met Connie tot er gaten vielen in de massa.

Haar vingers speelden met de stuiters in haar hand. Ze hield ervan het gladde oppervlak te voelen, heen en weer te schuiven over haar huid. Soms stopte ze een knikker in haar mond en zoog erop. Haar tong kon nog beter dan haar hand de knikkerwand betasten. Er was geen naam voor de smaak van het glas, niets smaakte zoals stuiters. Mama had gedreigd ze allemaal af te pakken, ze zou erin kunnen stikken. Vorige week was een van haar lievelingen in haar keel geschoten. De handstand tegen de deur die ze al weken oefende had haar gered. De knikker ontsnapte uit haar luchtpijp, de lucht die ze naar binnen zoog voelde fris en nieuw. Het was een heerlijk moment. Mama moest niet zeuren.

Het gekrioel op het plein werd snel minder. Ze holden naar het putje. Er waren geen concurrenten. Eigenlijk moest ze met-

een naar huis; als ze te lang wegbleef werd mama ongerust. De oorlog was voorbij, ze hoefden niet meer bang te zijn, de meester had het zelf gezegd. Er was feest geweest in de straten, de Duitsers waren weg. Maar mama kuste haar iedere morgen te lang gedag en als ze uit school kwam stond ze voor het raam op haar te wachten.

Geconcentreerd hurkte ze voor een denkbeeldige lijn, haar beste stuiter in de hand, die met die mooie groene lijnen erin. Een hand op haar schouder leidde haar af. Was de meester hen achterna gekomen? Wist hij dat mama wilde dat ze meteen naar huis kwam? Ze keek in de ogen van een bleke, magere man. Het leek of hij iets wilde zeggen, maar in plaats daarvan keek hij haar met een vreemde blik aan. Ze kwam overeind en stapte een eindje van hem weg. De man bleef maar staren, zijn mond trilde, zijn wangen werden rood. Naast hem stond een jongen, niet veel langer dan zij maar toch wel een paar jaar ouder dacht ze, zoiets als de jongens uit de vijfde. Ze wist niet wie die man was, maar die jongen, die had ze toch vaker gezien?

In een flits zag ze hem achter zich aan hollen, hij pakte en kietelde haar. Schaterend rolden ze samen over de vloer. Ze keek van de man naar de jongen. Ze zwegen nog steeds. Ze wilde dat ze weggingen, ze wilde naar huis, naar mama. Ze pakte haar knikkers en draaide zich om.

'Wacht, Rivka, herken je ons niet?' De man sprak zacht en vriendelijk. De stem klonk bekend, hoewel de schorre rand die om de klank hing niet klopte met de herinnering die in haar wakker werd. Haar buik begon gemeen te steken.

'We speelden verstoppertje, weet je nog?' De jongen lachte. Opeens wilde ze dat hij haar zou kietelen.

'Ik heet geen Rivka,' zei ze beleefd. 'Ik heet Anneke.' Toen holde ze weg, het plein af, de grote straat op, de hoek om, de Zaagstraat door en snel door het poortje naar het achterpaadje. In de tuin leunde ze tegen de koude muren van de kerk en wachtte tot het

hijgen verminderde. Ze keek omhoog naar het haantje op de toren. 'Niets vertellen,' fluisterde ze voor ze naar binnen liep, naar mama en de thee.

ONTMASKERD

2007

*

Als ik nou maar niet opgenomen had, die maandag. Het was zo'n dag waarop ik alle tijd zou hebben om naar buiten te lopen, de zwellende knoppen aan de takken van de blauwe regen te bestuderen, de helleborus te bewonderen, een paar sneeuwklokjes te plukken, met Jean te wandelen over het strand.

De telefoon rinkelde op een tijdstip waarop ik nooit gestoord wil worden. De nummermelder lichtte helgroen op.

'Sandra, je weet dat ik 's morgens…'

Ze onderbrak me. 'Pa is dood!'

Joost? Dood? Ik had al zo lang niet meer aan hem gedacht. 'Wat moet ik met die informatie?'

'Ik dacht, misschien… afscheid nemen of zo?'

'Waarom zou ik dat willen?'

'Omdat, nou ja… ik heb…'

'Wat heb je? Kun je nou nooit eens een zin afmaken?'

'Ach niks, laat maar.'

Ik voelde hoe ze de verbinding al bijna verbrak. 'Wacht. Waar is hij? Ik kom eraan.' Jeans ogen waren strak op mij gericht. Terwijl ik mijn vinger op zijn lippen legde luisterde ik naar de uitleg van mijn dochter.

Toen ik de verbinding verbroken had durfde ik hem nauwelijks

aan te kijken. Zijn blik verried de stroom van veronderstellingen en oordelen die in zijn hoofd de revue al waren gepasseerd. Zijn kin, meestal beslist en zelfverzekerd, vertoonde kuiltjes en rimpels die er die morgen nog niet waren. Vier jaar had hij gewacht. Nu zou hij zijn vragen niet meer inslikken, ik zag het aan de hap lucht die hij nam.

Ik was hem voor. 'Ik ga. Joost is dood. Mijn ex. Later zal ik het je uitleggen.'

Ik kon de weg dromen: de stoplichten, de spoorlijn aan mijn linkerhand, de suikerfabriek bij Halfweg, de schoorstenen van het Westelijk Havengebied. De U-vormige bogen die de stroomkabels van het treinverkeer verbonden, vormden een lange tunnel van onzichtbaar glas. Bij Halfweg vorderde de bouw van Sugar City: opgewekte zilveren bijenkorven waren verrezen naast de sombere overblijfselen van de suikerfabriek. Het industrieel erfgoed was gepromoveerd tot podium voor de kunsten. Wie zou er in Halfweg cultureel gaan doen? Ik zocht mijn heil liever in een levendige stad. Halfweg was voor mij precies wat het was, een dorp halverwege Haarlem en Amsterdam.

Joost. Dood.

Het gesprek met Sandra zong rond in mijn hoofd. Die ene zin die ze sprak toen ik toegaf aan mijn opwelling om naar haar toe te komen.

'Je moet wel opschieten. Hij wilde een joodse begrafenis.' Ze fluisterde. Ik had het bijna niet verstaan.

'Waarom moet ik dan opschieten?'

'Hij wordt morgen begraven. De mensen van de chevre' kaddiesja,* je weet wel, de mensen die moeten wassen en zo, zijn onderweg.'

'Hoe zou ik dat nou moeten weten?'

* Zie verklarende woordenlijst op p. 345

'Nou ja, misschien, omdat pa, je wist toch wel…' Weer dat gehakkel.

'Ja, laat nou maar, ik zei toch dat ik eraan kom.'

Terwijl ze uitlegde waar ik naartoe moest had ik al spijt van mijn toezegging te komen. De vragende blik van Jean had me tot bezinning moeten brengen, maar het felle verlangen om Joost nog één keer te zien stuwde op van mijn buik naar mijn borst. Haastig pakte ik mijn tas, wierp een kus door de lucht en vertrok.

Het verpleeghuis lag op de hoek van de Amsteldijk en de Ceintuurbaan. De warmte die zo eigen is aan bejaardenoorden vormde een onzichtbare muur die mij tegen leek te houden zodra de schuifdeuren opengingen. Ik kon nog terug naar mijn zorgvuldig opgebouwde werkelijkheid.

Mijn handen staken vooruit als om de warmte opzij te schuiven. Iemand pakte ze beet. 'Gaat het wel? Wie komt u opzoeken?'

Ik mompelde zijn naam.

'Ach, gecondoleerd. Ik breng u er even naartoe.'

Een lange gang strekte zich voor me uit. Identieke deuren, sommige met een ornament. Op de deurpost van Joost hing een klein en sierlijk kokertje. Bijna had ik het aangeraakt. Mijn vingers herinnerden zich een gewoonte van lang geleden.

Snel trok ik mijn hand terug. De verpleegster duwde mij zacht de kamer in. Sandra zat stil bij haar dode vader. Een kandelaar benam mij het zicht op Joost. Nog steeds kon ik omkeren. De lucht die ik inademde was even warm als bij de voordeur van het gebouw. In de kamer rook het naar kaarsen. En naar Joost. Mijn lichaam herinnerde zich de geur van Joost, mijn mond proefde de smaak van Joost. Op mijn tenen liep ik naar hem toe. Het gezicht van veertig jaar geleden schemerde door het masker van bejaard en dood. Voorzichtig boog ik me over hem heen. Zelfs dood manifesteerde hij zich nog als een magneet: mijn lichaam wilde dichterbij,

wilde op hem liggen. De beweging was al gemaakt toen ik mij bewust werd van Sandra. Ze had haar ogen wijd opengesperd, ze leek iets te willen zeggen maar er kwamen geen woorden. Wat zou ze ook kunnen begrijpen van de liefde tussen twee lichamen met karakters die elkaar niet verstaan. Wat wist zij van littekens die zo ruw en rafelig bleven dat ze de littekens van de ander openscheurden?

'Ze komen hem zo wassen, daar wil je vast niet bij zijn.'

'Ik blijf nog even. Wie komen er? Hoe wist je…' Ik stopte midden in mijn zin en keek de kamer rond. Op een tafeltje lag een thorarol. Een keppeltje lag ernaast. De glanzende stof was versierd met borduursel langs de randen. Het leek nieuw. Hoe lang was dit al aan de gang? Had Joost op zijn oude dag zijn oorsprong gezocht?

'Ik heb zijn tallith klaargelegd. Zijn gebedskleed,' verduidelijkte Sandra. 'Ach, dat woord ken je best,' siste ze toen.

'Waarom zou ik?'

Sandra zweeg. Ze besloot me verder te negeren. De strategie uit haar kindertijd.

Vier mannen werden door de verpleegster binnengelaten. Ze stelden zich voor als de chevre' kaddiesja. Ik stelde me voor als de ex van Joost.

'Jonathan heeft over u verteld.' De man keek me vriendelijk aan. Ik wilde vluchten. Een van de mannen blies de kaarsen van de kandelaar uit. Hij ontstak een klein olielampje en zette dat bij het hoofd van Joost. Sandra kleurde. De oudste van de vier knikte haar toe. 'De menora is voor andere momenten. We waken met een klein lichtje.' Hij haalde witte kleren uit een tas tevoorschijn. De vier begonnen het wassen van Joost voor te bereiden. Hun gebaren waren langzaam en plechtig, glimlachend deden ze hun werk. Sandra volgde gebiologeerd hun bewegingen. Het negeren was overgegaan in vergeten. 'Nu moet ik u beiden verzoeken ons met de gestorvene alleen te laten.' De man die sprak glimlachte nog steeds.

'Prima. Ik ga. Waar en wanneer is de begrafenis?' Ik was al bij de deur.

De mannen knikten naar me. ‘Morgenochtend, tien uur, de begraafplaats in Diemen.’

Zonder groeten verliet ik de kamer.

De Amstel lag te stralen in namiddags winterlicht. Had Joost vaak van dit uitzicht genoten? Ik had in zijn kamer niet op het raam gelet. Had hij uitzicht op de Amstel gehad? Ik keek op mijn horloge. Terug naar Heemstede rijden en Jean onder ogen komen was onmogelijk. Ik zette mijn mobiel aan en zag dat hij geprobeerd had me te bellen. Het beeldscherm lichtte op. Opnieuw Jean. Snel drukte ik hem weg. Hij zou vragen stellen, vragen waar ik geen antwoord op had, hij zou willen komen. Mijn vingers vormden woorden voor een sms-bericht. Het ging langzaam, mijn handen waren stijf en dik. *Morgen 10 uur begrafenis. Ik neem een hotel. Eind van de middag ben ik er weer. Kus.* Ik verzond het bericht en zette mijn toestel uit.

Ik besloot mijn auto te laten staan waar hij stond en liep weg van de plek waar Joost als Jonathan dood lag te zijn. De zon verwarmde mijn rug terwijl ik langs het water liep. Ik moest een hotel zoeken, dat zou niet zo moeilijk zijn, het was maandag, het was januari. Ik was al een aantal grachten gepasseerd, de Stopera staarde me vanaf de overkant aan. Ik hield stil voor een hotel met een uitnodigende glazen pui.

‘Eén kamer graag. Voor één persoon.’ Ik keek om me heen of iemand het gehoord had, maar er was geen mens in de foyer.

‘Dat lukt nog net.’ De man achter de receptie staarde minutenlang naar zijn beeldscherm voor hij antwoord gaf. Ik nam de sleutel aan en liep de lift in. De spiegelwand van de lift confronteerde mij met wie ik geworden was: een oude vrouw met verschrikte ogen en slordige haren. Snel stak ik een paar grijze plukken vast. Mijn vingers streken over de rimpels bij de ogen en knepen stevig in de bleke wangen. Twee rode sterren sprongen op en versluierden de vele blauwe adertjes. De lift stopte op de

derde verdieping. Mijn kamer lag aan de kant van het water.

Ik sloot de deur achter me, ging op de rand van het bed zitten en deed mijn schoenen uit. De wandeling langs de Amstel was te ver geweest voor mijn voeten, mijn tenen kwamen rood en opgezwollen tevoorschijn. Ik liet me achterover op het bed zakken, mijn rug registreerde een te zacht matras. Snel rolde ik op mijn zij en bleef in foetushouding liggen, wetend dat dat de minste pijn zou opleveren.

Ik luisterde naar het geluid van de trams die rinkelend over de Blauwbrug reden, de toeterende taxi's, de mensen die pratend over straat liepen. Af en toe dommelde ik weg. Joost reed op zijn solex mijn kamer binnen, hield halt voor het bed en nodigde me uit met hem mee te gaan. Mijn lichaam tintelde van verliefdheid, mijn wangen kleurden dieprood omdat hij zo naar mij keek, zo hebberig, zo gretig. Het dode gezicht dat ik die dag aangeraakt had bleek een masker. Vrolijk stroopte hij het af, hij lachte om mijn verbijstering. Het gladde gezicht van toen ik hem voor het eerst ontmoette, kwam tevoorschijn. De scherpe lijn van zijn kaken, de volle lippen die ik steeds maar wilde kussen, de bruine ogen die zo vreemd contrasteerden met zijn donkerblonde haar. Ik wilde zijn lippen proeven, maar hij zette me achter zijn rug, maakte een scherpe bocht door de kamer en manoeuvreerde behendig het raam weer uit.

Ik schrok wakker. Het verliefde gevoel ijlde nog na. Al die jaren sinds mijn vertrek had ik zijn gezicht nooit zo scherp voor me gezien als nu in mijn droom. Wat was ik verliefd geweest op dat gezicht. En op zijn handen. Joost had kleine slanke handen die altijd bewogen, met vingers die op tafel roffelden, een dans uit leken te voeren met elkaar, ergens over wreven of met mijn haren speelden.

Ik richtte me op. Mijn jas zat gedraaid om mijn lijf. Moeizaam wurmde ik mijn lichaam uit de stijve stof en gooide het ding in een hoek. De geluiden op straat leken minder te worden. Met mijn

kleren nog aan kroop ik onder het dekbed en zakte weg in de kuil van het matras. De zachtheid veranderde in zompige materie en donkere aarde. Ik opende mijn ogen en tastte met mijn handen de omgeving af. Nergens schemerde licht. Mijn handen stuitten op verende ondoordringbare wanden. Ik zonk dieper en dieper tot ik onder mij een lichaam voelde. Als een deken strekte mijn romp zich over hem uit, mijn armen vouwden zich om zijn stijve lijf, mijn benen omstrengelden zijn koude ledematen. Een tevreden ontspanning bood voldoende warmte voor ons beiden.

'Gooi maar dicht, dat graf.' Mijn lippen herhaalden de woorden, ik werd wakker van het geluid van mijn stem. Ik voelde me gevangen, het dekbed en de sprei vormden een kluwen met mijn armen en benen. Ik rukte me los, pijn schoot in mijn rug. Ik bleef een paar minuten liggen, bevrijdde mezelf daarna voorzichtig uit de chaos van beddengoed en rolde op mijn zij. Mijn rug leek te kraken maar gaf toe. Het was er niet in geschoten, godzijdank.

Ik moest een graf dichtgooien.

De nacht trok zich maar langzaam terug op deze wintermorgen. Terwijl ik mijn weg zocht door de stad, zag ik de lantaarns doven. Het grijze ochtendlicht paste goed bij een begrafenis.

'Simpeler kan het niet,' mompelde ik terwijl ik de Middenweg af reed. Rechtdoor rijden tot in Diemen. Vaag herinnerde ik me dat ik ooit vanuit de trein de velden vol grafstenen langs me heen had zien glijden. Ik had ze als overblijfsel van de geschiedenis beschouwd. Nu besefte ik dat de velden nog steeds gevuld werden met nieuwe doden. Op die troosteloze plek wilde Joost begraven worden, op joodse wijze. Ik had geen idee wat dat betekende. Zou hij het wel geweten hebben? De verwarde dromen van die nacht kwamen opnieuw voorbij.

Gek dat ik na al die jaren zijn gezicht weer zo scherp voor me zag.

Ik had niets bijzonders gezien toen ik hem ontmoette. Kortge-

knipt donkerblond haar, Hollandse peper- en zoutkleur. Bruine ogen, dat wel. Een schichtige blik. Hij leek iets ouder dan de meeste jongens die ik kende. Die deden stoer en schepten op over hun afspraakjes en tochten op hun Vespa's. Joost was anders, al wist ik niet precies hoe. Pas toen we verder durfden gaan dan de zoenen bij het thuisbrengen, drong het tot mij door. Zijn handen friemelden onder mijn kleren, ik voelde onhandig en verlegen aan zijn kruis. Veel ervaring had ik niet. Het vriendje dat ik een jaar daarvoor had gehad, leidde soms mijn hand in zijn broek en liet mij voelen en bewegen, wat resulteerde in veel gekreun en een natte kleverige hand. Eén keer had ik zijn gulp opengemaakt. Wat vlak daarvoor nog zo stevig aangevoeld had was ineengeschrompeld tot een rimpelig stukje vlees, veel vel, nog plakkerig van daarnet.

Bij Joost voelde het anders. Toen ik in zijn broek rondtastte vond ik wel dezelfde stevigheid, maar geen huid om heen en weer te schuiven. Mijn hand schuurde zijn lid droog en raspend. Ik voelde het bovenste deel, naakt en volop aanwezig. Joost schokte onder mijn aanraking. Mijn hand vulde zich met zijn zaad. Ik waagde het te kijken. Zijn warme geslacht had zijn stevigheid verloren, maar de bovenkant was nog net zo bloot en glad als in de minuten daarvoor. Het zag er schoon en onschuldig uit. Eerlijk.

'Niet op letten.' Die stugge toon had ik niet eerder in zijn stem gehoord. Hij trok me naar zich toe en begon me opnieuw te kussen. Ik vergat mijn vragen, mijn tong streelde zijn lippen, zijn tong nodigde de mijne in zijn mond. Mijn handen gleden onder zijn trui. Zijn borst was nog glad en onbehaard, onder de huid voelde ik strakgespannen spieren. Ik trok zijn trui over zijn hoofd en proefde met mijn lippen de huid van zijn borst. Ik beet en ik likte, zijn geur en zijn smaak vermengden zich tot een bedwelmend middel. Ik voelde me zacht en verdoofd. Toen zag ik het. Zijn bovenarm droeg een vreemde versiering. Letters en cijfers, in de huid gebrand. Voor ik iets kon vragen rukte hij zijn arm los en rolde hij op zijn zij zodat ik het merkteken niet kon zien.

Ik voegde mij berustend in de stoet van auto's, op weg naar de snelweg. De file verliet mij bij Diemen. Ik reed langs het station de Oud Diemerlaan op. De poort van de begraafplaats stond uitnodigend open, de parkeerplaats was leeg. Ik was een uur te vroeg. Langzaam liep ik langs het witte gebouw waar de beheerder leek te wonen. Mijn voeten zetten zich aarzelend neer, alsof ze zich zouden kunnen branden aan de grond, mijn ogen volgden nauwlettend de oneffenheden in het pad. Het schelle gekrijs van roeken deed pijn aan mijn oren. Toen pas keek ik op.

Om mij heen waren grafstenen, honderden grafstenen, waar ik ook keek. Een monotone dodenakker strekte zich voor me uit. De symmetrie van de begraafplaats verbaasde me: kaarsrechte rijen, naast elkaar, achter elkaar, honderden meters lang. Op sommige stenen was de tekst verweerd en onleesbaar geworden. Nergens waren recente graven. Het spoor leek het einde van dit veld te markeren.

Ik liep terug naar het hek en las dat ik voor begrafenissen en de overige velden naar de andere kant van het spoor moest rijden. Veel te hard reed ik het parkeerterrein af, de Oud Diemerlaan weer op, richting het viaduct. Ik remde en nam de eerste afslag. De weg boog af naar opnieuw een parkeerplaats.

Ook hier was ik de enige bezoeker. De hoeveelheid graven aan de andere kant van het spoor viel in het niet bij deze velden. Duizenden stenen, waar ik ook keek. Waren er zoveel joden in Amsterdam geweest? Ik wist het niet, de jaartallen op de stenen waren uit een jaartelling die ik niet kende. Langzaam liep ik verder. Rij voor rij gleed langs mij heen, overal symmetrie, daartussen keurig gemaaid gras. Een vierkant gebouwtje opgetrokken uit donkere bakstenen bleek de aula te zijn. Hoe begroeven joden hun doden? Groots, met veel speeches, of met ingetogen stilte?

Voorbij de aula begon een volgend veld. Tussen de Hebreeuwse letters ontdekte ik jaartallen die ik kon duiden. Ik berekende een gat van 3760 jaar tussen de joodse en de christelijke jaartelling.

Mijn ogen gleden onrustig over de data. Voor de oorlog, tijdens de oorlog, na 1943 bijna geen stenen meer, na 1945 toch weer honderden graven. Op sommige graven lagen steentjes. Ik vond een ronde kiezel in het gras, mijn vingers draaiden het gladde oppervlak rond in mijn hand.

Een hek omsloot het achterste veld. Aan het eind van de rij met recente graven bevond zich een graf nog zonder steen en één verse kuil. Ik snoof de geur van de aarde op. De droom van vannacht trok opnieuw voorbij. Waar bleven ze? Zou er ergens een bijeenkomst gehouden worden? Ik had er niet naar gevraagd.

Ik draaide me om en overzag de andere helft van het veld: allemaal identieke stenen, allemaal hetzelfde jaartal: 1943, gestorven in Westerbork. Mijn handen gleden over een grafsteen. Mijn vingers lieten de kiezel vallen. Snel draaide ik me om en zocht mijn weg naar de kuil die warm en hartelijk op zijn inhoud leek te wachten. Had ik bloemen mee moeten nemen? Had ik bloemen mee wíllen nemen? Voor Joost? Voor Jonathan?

In de verte klonken stemmen. Van achter de aula kwam een groepje mensen tevoorschijn. De kist werd gedragen door de mannen die zo blijmoedig de dode waren komen wassen. Daarachter liep Sandra met naast zich een man en een vrouw. De drie kwamen langzaam dichterbij. Sandra liep naast haar broer en zus alsof dat de normaalste zaak van de wereld was.

Misschien vergiste ik me.

De stoet naderde de wachtende kuil. Het gezicht van de man die naast Sandra liep was onmiskenbaar dat van Stijn. Ouder, maar toch. De vrouw was jonger dan Sandra en Stijn. Ze liep met voorzichtige, zacht deinende passen. Ik kon haar onmogelijk herkennen en toch herkende ik de peuter die achter de maatschappelijk werkster aan de deur uit was gewaggeld. Elise.

Achter mijn kinderen liep een man, minstens zo oud als ik. Zijn behoedzame manier van bewegen verried zijn leeftijd. De stoet hield stil. Er werd van dragers gewisseld. Stijn nam een handvat.

De oude man nam de plaats in van een andere drager. Sandra en Elise liepen nu vlak achter de baar. Sommige monden bewogen, er werden woorden gesproken, gebeden misschien, maar de wind en het geruis van de snelweg overstemden het geluid.

Ik dook weg achter een rij stenen en wachtte tot het groepje bij het graf aangekomen was. Voorzichtig nam ik mijn plek in achter de tot stilstand gekomen ruggen. Niemand lette op mij, alleen Sandra keek even over haar schouder. Onze ogen kruisten elkaar, ze sloeg de hare snel neer. Ze stootte de oudere man naast zich aan. Hij keek niet om.

Langzaam zakte de kist in het graf. Er werd opnieuw iets gesproken, maar de stemmen waren te zacht om het gekrijs van de roeken te overstemmen. Er stond een spade in de geurende berg met aarde. Na de laatste gefluisterde woorden trok Stijn het gereedschap met een ruk uit de grond. Met een strak gezicht verplaatste hij minutenlang scheppen vol aarde van de berg naar het graf. Pas toen Sandra hem aanraakte en de spade uit zijn handen nam, leek hij weer te weten waar hij was. Sandra pakte bedachtzaam de steel en wierp voorzichtig wat aarde in de kuil. Ze herhaalde haar beweging, strooide de zwarte grond als zout over het eten. Nog één keer stak ze de spade in de grond en schepte nu een grotere hoeveelheid op de kist, toen gaf ze de schep aan de jonge vrouw. Dus toch Elise. Zij hield het bij een symbolische hoeveelheid. Daarna nam iedereen zijn beurt. Kon ik achterblijven? Voorzichtig deed ik een stapje weg van de groep mensen. De schep werd doorgegeven. Verbazingwekkend snel was de kuil gevuld en was Joost bedolven onder de Diemense aarde.

Mijn ogen staarden naar de muur van ruggen die zacht heen en weer golfde, bijna één ademend lichaam. Uit die adem ontstond gefluister dat aanzwol tot een eentonig gemompel met een terugkerende cadans. Ik kon de woorden niet verstaan, maar de klanken boorden zich een weg door de muur die mijn herinneringen

omringde. Heimwee kroop omhoog van mijn maag naar mijn hart.

Het groepje mensen draaide zich als één geheel om, klaar om de terugweg te aanvaarden. De man naast Sandra keek mij aan. De gelijkenis tussen hem en Sandra, in haar kindertijd mijn legitimatie om haar te slaan of toe te schreeuwen, was sterker dan ooit. Ik trok mijn sjaal over mijn hoofd en dook weg tussen de beschutting van al die joodse generaties. Struikelend vergrootte ik zo snel mogelijk de afstand tussen de broer die ik had willen vergeten en mij.

Hoe kon Simon hier zijn? Mijn adem ging snel, mijn hart klopte wild en onregelmatig. Hijgend liet ik mij achter een steen op de grond zakken. Deze keer kwam hij mij niet achterna. Zou hij ooit ophouden mij te zoeken? In de verte schuifelde het groepje mensen naar de uitgang van het dodenveld. Ik meende de rug van Simon nog te herkennen. Hij keek niet achterom.

De steen waarop ik me neer had laten zakken voelde koud aan. Vocht trok langs mijn billen omhoog. Mijn gewrichten verstijfden in de houding waarin ik zat. De mistige lucht had zich in mijn lichaam verspreid. Ik vroeg me af of ik zonder hulp nog overeind zou kunnen komen. Ik moest opstaan. Nog langer verkeren in deze atmosfeer zou resulteren in weken van ontstekingen in knieën en schouders, in bewegingloze dagen van bedrust met warme kruiken en een zuchtende Jean. Ik probeerde rustig te blijven ademen terwijl ik me zo draaide dat ik op handen en knieën leunde. Voorzichtig richtte ik me op tot hurkzit, mijn handen vonden steun bij een verre voorouder. Centimeter voor centimeter trok ik mezelf overeind. Mijn spieren leken te scheuren maar gaven uiteindelijk onwillig mee. Ik stond.

Rijen grijze stenen strekten zich voor me uit, de opschriften van me afgekeerd. Ik rukte aan een steen en aan nog een.

'Wié was er zo stom om te gaan? Júllie toch? Had me dan meegenomen! Had je verzet! Moet je zien met hoeveel jullie waren!'

Mijn woorden stuiterden over de graven, een echo kwam via de aula terug. De roeken zwegen even. Daarna klonk weer hetzelfde monotone gekras met de ruis van de snelweg als achtergrondmelodie.